

OSOBOWOŚĆ W CIERPIENIU NA PRZYKŁADZIE KSIĘGI HIOBA

PERSONALITY IN SUFFERING EXEMPLIFIED BY THE BOOK OF JOB

Małgorzata Szerla¹, Zdzisław Kosztołowicz², Michał Kosztołowicz³

¹ Oddział Anestezjologii i Intensywnej Terapii Wojewódzkiego Specjalistycznego Szpitala Dziecięcego im. Władysława Buszkowskiego
Kierownik OAIT: dr n. med. Małgorzata Szerla

Wydział Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach
Dziekan Wydziału: prof. dr hab. n. med. Stanisław Głuszek

² Zakład Logiki i Teorii Mnogości, Instytut Matematyki

Wydział Matematyczno-Przyrodniczy Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach
Kierownik Zakładu: dr hab. Wiesław Kubiś prof. UJK

³ Kieleckie Towarzystwo Naukowe

STRESZCZENIE

Wstęp: Ból, cierpienie, a także nadzieja wpisane są w egzystencję każdego człowieka. Będąca podwaliną duchowej kultury, Biblia wciąż stanowi niewyczerpane źródło nadziei i duchowego wsparcia dla wielu pokoleń. Inspiracją dla autorów stała się Księga Hioba (586 rok p.n.e.). Cierpienie Hioba wydaje się bliskie współczesnemu człowiekowi a jego osobowość intryguje zarówno leczonych (pacjentów), jak i leczących (lekarzy).

Cel: Określenie za pomocą współczesnego narzędzia psychologicznego kwestionariusza osobowościowego Cattella struktury osobowościowej Hioba w cierpieniu – biblijnego bohatera sprzed 2500 lat.

Metoda: Drogą retrospektywną, opierając się na ideach aksjomatu Georga Kerschensteiner, na podstawie analizy tekstów Księgi Hioba wyznaczono czynniki osobowościowe: kolejno wyodrębniono fragmenty tekstu opisujące zachowanie Hioba w określonych sytuacjach i umieszczono je w kolumnie „Opis z Księgi Hioba”, natomiast fragmentom tekstów opisujących zachowanie Hioba przyporządkowano odpowiednie czynniki osobowościowe opisane przymiotnikami przez Ronalda Cattella.

Wyniki: 1. Analiza tekstu Księgi Hioba wykazała u cierpiącego Hioba obecność wszystkich 16 czynników osobowościowych wg Cattella. 2. W cierpieniu czynniki te uaktywniły indywidualną strukturę osobowościową tworzącą wymiar: zwątpienia [Q_3 (-); H (-); O (+); M (+)] oraz niepewności [Q_4 (+); I (+)] z jednoczesną stabilizacją [B (+); C (+); Q_1 (+); E (+); N (+); Q_2 (+); L (-); G (+)] i zdolnością do komunikacji [F (+); A (+)].

Wniosek: Indywidualna relacja z chorym, poprzez jego strukturę osobowościową, daje nadzieję na realne odniesienie się do jego cierpienia.

Słowa kluczowe: osobowość w cierpieniu, Księga Hioba.

SUMMARY

Introduction: Pain, suffering and hope are inscribed in any human being's existence. The Bible, which is the foundation of spiritual culture, has incessantly been the source of hope and spiritual support to numerous generations. The authors of the present article were inspired by the Book of Job (586 B.C.). Job's suffering seems very close to the one experienced by contemporary man, and his personality fascinates both the treated (patients) and the treating ones (doctors).

Aim: Defining personality structure of the biblical hero Job (2.5 thousand years ago) in his suffering by means of a contemporary psychological tool, which is a Cattell personality traits questionnaire.

Method: We determine personality factors in a retrospective way, based on Georg Kerschensteiner's axiom and on the basis of the analysis of the texts included in the Book of Job: (a) one by one we extract excerpts from the Book which describe reactions and behaviour of Job in specific situations. We put them in the column entitled "Description taken from the Book of Job" (b) we assign corresponding personality factors described by Ronald Cattell with selected adjectives to the excerpts describing Job's behavior.

Results: 1. The analysis of the text proved the presence of all of 16 personality factors (according to Cattell) in suffering Job. 2. In (his) suffering, those factors activated an individual personality structure which created the following dimensions: doubt [Q_3 (-); H (-); O (+); M (+)] and hesitancy [Q_4 (+); I (+)] with simultaneous stabilization [B (+); C (+); Q_1 (+); E (+); N (+); Q_2 (+); L (-); G (+)] as well as with ability to communicate [F (+); A (+)].

Conclusions: Individual relation with a patient throughout his/her personality structure gives hope for proper reference to his/her suffering.

Key words: Job, suffering, Georg Kerschensteiner's axiom, personality structure.

WSTĘP

Choroba oraz ból z nią związany prowadzą zwykle do ograniczenia samodzielności człowieka. Przybierając formę przewlekłą, stopniowo prowadzą do degradacji materialnej, społecznej, a nawet rodzinnej. Ból i choroba wywołują u cierpiącej osoby silne emocje (lęk), a nawet mogą doprowadzić do zaburzeń psychicznych (depresja).

Cierpienie stanowi negatywne doświadczenie człowieka spowodowane zewnętrznymi lub wewnętrznymi czynnikami i odnosi się do jego sfery psycho-fizyczno-duchowej. Trudno jest oszacować cierpienie, które zawsze przenika wszystkie wymiary egzystencji człowieka. Sięga tych dziedzin życia, w które medycyna wciąż nie ma wystarczającego wglądu. Jest doznaniem głębszym niż samo fizyczne odczuwanie bólu. Postawa człowieka wobec doświadczenia cierpienia przebiega różnie w zależności od jego struktury osobowościowej oraz świata jego własnych wartości. Obejmując sferę fizyczną, psychiczną, socjalną, a nawet duchową, cierpienie może stanowić zagrożenie dla integralności osobowościowej człowieka. Dla lekarzy i pielęgniarzy, stykających się na co dzień z cierpieniem pacjenta, problem ten stanowi wciąż ogromne wyzwanie. Radzenie sobie z cierpieniem, podobnie jak z bólem, zależy od osobowości człowieka dotkniętego tym wielowymiarowym doznaniem. Dlatego wydaje się, że właściwe postępowanie wobec indywidualnego chorego możliwe jest poprzez uwzględnienie jego struktury osobowościowej [1, 2, 3].

Ból, cierpienie, a także nadzieja wpisane są jednak w życie każdego człowieka i to już od narodzin. Na przestrzeni wieków człowiek stale zadawał sobie pytania: skąd pochodzi ból? dlaczego doznajemy cierpienia? Odpowiedzi na nie szukano często poza ówczesną wiedzę, zwłaszcza przyrodniczą i medyczną. Dowodzi tego choćby Księga Hioba zawarta w Starym Testamencie. Księga ta, stanowiąc ponadczasowe przesłanie, dotyczy ludzkiego życia oraz rządzących nim wartości. Powstała około V wieku p.n.e. po wyjściu Żydów z niewoli babilońskiej. Jej treścią jest opis cierpienia człowieka o imieniu Hiob (z hebrajskiego *Ijob*, co oznaczało *doświadczany, przesładowany*). Ten biblijny bohater żył na terenach Arabii Skalistej w ziemi Us, na wschód od Palestyny. Hiob był ojcem siedmiu synów i trzech córek, posiadał znaczny majątek, był człowiekiem bogobojnym i sprawiedliwym. W pewnym okresie swego życia był boleśnie *doświadczany*, a wręcz *prześladowany* pasmem różnorodnych nieszczęść. Jego dotkliwa choroba (trańd) spowodowała, że nawet jego najbliżsi (żona, przyjaciele) czuli do niego odrazę. Hiob stracił wszystkie dzieci w tragicznym zdarzeniu, został też ograbiony z majątku. Wszystkie te okoliczności były

przyczyną jego cierpienia, które jeszcze pogłębił wymiar duchowy – wiara Hioba w Boga została wystawiona na próbę [4].

Księga Hioba należy do ksiąg mądrościowych Biblii, zawierających pouczenia dydaktyczno-moralizatorskie. Będąc źródłem nadziei i duchowego wsparcia dla wielu pokoleń, Biblia wciąż stanowi podwalinę duchowej kultury. Dlatego też współczesny człowiek nadal zwraca się refleksyjnie do tego źródła, zwłaszcza w chwilach poczucia zagrożenia.

Cierpienie Hioba wydaje się bliskie współczesnemu człowiekowi, a jego osobowość intryguje zarówno leczonych, jak i leczących. Stąd ciekawość i chęć poznania jego struktury osobowościowej. Trudność odtworzenia osobowości Hioba polega na tym, że nie ma możliwości, aby Hiob ustosunkował się osobiście do wszystkich elementów (pozycji) zawartych w kwestionariuszu osobowościowym Ronalda Cattella. By rozwiązać ten problem sięgnięto do dydaktycznego aksjomatu Georga Kerschensteinera.

Georg Kerschensteiner (1854–1932) – niemiecki pedagog, filozof i matematyk – założył obecność (odzwierciedlenie) w tekście struktury duchowej autora (1917). Współcześnie pojęcie *struktury duchowej* rozumiane jest jako metafora *struktury osobowościowej*. Struktura duchowa jest tu metaforą, struktura osobowościowa zaś jest jej aplikacją na osobowość. Na podstawie aksjomatu dydaktycznego Kerschensteinera można przyjąć, że w każdym tekście zawiera się struktura osobowościowa autora [5, 6]. Według tak rozumianego aksjomatu przyjmuje się, że teksty zawarte w Biblii zawierają struktury osobowościowe nieznanymi autorów.

Właśnie idea aksjomatu Kerschensteinera zainspirowała autorów tej pracy do podjęcia analizy tekstu w taki sposób, by treści tekstu z Księgi Hioba opisujące relacje i odczucia Hioba skonfrontować z charakterystykami każdego z 16 czynników osobowościowych zastosowanych w metodzie kwestionariusza osobowościowego Cattella (tabela 1) [7].

Przyjmuje się, że cierpienie jest relacją między strukturą osobowościową indywidualnego człowieka a treściami wywołującymi je doznania. Osobowość rozumiana jest jako zbiór czynników osobowościowych tkwiących w ludzkiej jednostce. Przez strukturę osobowościową rozumie się indywidualną dla każdego człowieka konfigurację tych czynników.

CEL PRACY

Określenie struktury osobowościowej w cierpieniu u biblijnego bohatera (sprzed 2500 lat), na podstawie analizy tekstów Księgi Hioba, za pomocą współcze-

snego narzędzia psychologicznego – kwestionariusza czynników osobowościowych Ronalda B. Cattella.

MATERIAŁ

1. Tekst „Księgi Hioba” pochodzący z Biblii Tysiąclecia (wyd. IV), który stanowił źródło analizy osobowości Hioba w cierpieniu.
2. Encyklopedia biblijna.

NARZĘDZIE

Kwestionariusz Osobowościowy Cattella stanowi narzędzie badawcze niniejszej pracy. Narzędzie to wyodrębnia 16 cech (czynników) osobowościowych, które pozwalają dostatecznie wyczerpująco i dokładnie opisać wszystkie aspekty osobowości. Koncepcja autora tego kwestionariusza zakłada, że osobowość jest zbiorem cech, z których każda jest nazwą określonej klasy współzmiennych zachowań. Choć kwestionariusz Cattella jest złożonym narzędziem badawczym, wciąż znajduje uznanie oraz szerokie zastosowanie w badaniach naukowych. Składa się z dwóch równoważnych wersji – liczących po 184 itemów (pozycji) oraz po 3 pytania buforowe. W obu tych wersjach występuje od 20 do 26 pozycji odnoszących się do każdego z 16 czynników (tabela 1) [8].

Wszystkie czynniki mają charakter dwubiegunowy, a każdy biegun charakteryzuje odpowiedni ze-

staw przymiotników. Ujęte w postać profilu wyniki 16 czynników można interpretować ilościowo lub jakościowo, tj. dokonując charakterystyki osoby badanej na podstawie analizy układu czynników. Tak ujęta analiza czynnikowa jest metodą pozwalającą na wyodrębnianie w zjawiskach psychologicznych ich podstawowych elementów składowych oraz umożliwiającą uporządkowanie danych empirycznych [8, 9, 10].

METODA

Realizacja celu pracy, jakim jest ustalenie struktury osobowościowej Hioba żyjącego ponad 2500 lat temu, za pomocą współcześnie stosowanego psychologicznego narzędzia pomiaru (kwestionariusz osobowościowy Cattella) wymaga retrospektywnego podejścia. W przypadku Hioba nie jest bowiem możliwe, by mógł sam ustosunkować się do pozycji (itemów) zawartych w kwestionariuszu Cattella. W niniejszej pracy wyznaczono je drogą retrospektywną w trakcie czytania tekstu Księgi Hioba w następujący sposób:

- kolejno wyodrębniono fragmenty tekstu księgi opisujące, w określonych sytuacjach, zachowanie Hioba i umieszczono je w kolumnie „Opis z Księgi Hioba” (tabela 2);
- fragmentom tekstów opisujących zachowanie Hioba przyporządkowano odpowiednie czynniki osobowościowe opisane przymiotnikami przez Ronalda Cattella w jego 16-czynnikowym kwestionariuszu („Czynnik osobowościowy – interpretacja” w tabeli 2).

Tabela 1. 16 czynników osobowościowych Cattella [8]

Czynnik		Opisy	
		(+)	(-)
A	Serdeczność	powściągliwy	otwarty
B	Sposób rozmowowania	mniej inteligentny	bardziej inteligentny
C	Emocjonalna stabilność	ulegający uczuciom	stabilny emocjonalnie
E	Dominacja	skromny, pokorny	asertywny, stanowczy
F	Żwawość	trzeźwego umysłu	niesprawiedliwy
G	Sumiennosc	ukierunkowany na działania doraźne	sumienny
H	Śmiałość	wstydlivy	śmiały
I	Wrażliwość	twardo stojący w realnym świecie	wrażliwy, kruchy
L	Czujność	ufny	podejrzliwy
M	Abstrakcyjność sposobu rozumowania	praktyczny	twórczy, pomysłowy
N	Emocjonalna stabilność	bezpośredni, prostoliniowy	przebiegły, sprytny
O	Dojrzałość	dojrzały emocjonalnie	niedojrzały
Q ₁	Otwartość na zmiany	konserwatywny	eksperymentujący
Q ₂	Samowystarczalność	zależny (od grupy)	samodzielny, samowystarczalny
Q ₃	Perfekcjonizm	będący w konflikcie wewnętrznym	samokontrolujący się
Q ₄	Napięcie psychiczne	zrelaksowany	nerwowy, spięty

Tabela 2. Określenie osobowości Hioba na podstawie tekstu Księgi Hioba z Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu [11]

Opis z Księgi Hioba	Czynnik osobowościowy – interpretacja
„Synowie jego mieli zwyczaj udawania się na ucztę, którą każdy z nich urządzał po kolei w dniu oznaczonym. Zapraszali też swoje trzy siostry, by jadły i piły z nimi. Gdy przeminął czas ucztowania, Hiob dbał o to, by dokonywać ich oczyszczenia. Wstawał wczesnym rankiem i składał całopalenie stosownie do ich liczby. Bo mówił Hiob do siebie: »Może moi synowie zgrzeszyli i złorzeczyli Bogu w swym sercu?« Hiob zawsze tak postępował” (PSSiNT, s. 539).	I (+) wrażliwy, wymagający względem siebie
„Hiob wstał, rozdarł swe szaty, ogolił głowę, upadł na ziemię, oddał pokłon i rzekł: »Nagi wyszedłem z łona matki i nagi tam wrócę. Dał Pan i zabrał Pan. Niech będzie imię Pańskie błogosławione!«” (PSSiNT, s. 539).	C (+) ulegający uczuciom
„Odszedł szatan sprzed oblicza Pańskiego i obsypał Hioba trądem złośliwym, od palca stopy aż do wierzchu głowy. Hiob wziął więc skorupę, by się nią drapać siedząc na gnoju. Rzekła mu żona: »Jeszcze trwasz mocno w swej prawości? Złorzecz Bogu i umieraj!«. Hiob odpowiedział: »Mówisz jak kobieta szalona. Dobro przyjęliśmy z ręki Boga. Czemu zła przyjąć nie możemy?«” (PSSiNT, s. 540).	B (+) posiadający wysoką inteligencję
„Hiob zabrał głos i tak mówił: Niech przepadnie dzień mego urodzenia i noc, gdy powiedziano: »Poczęty mężczyzna!«” (PSSiNT, s. 540).	Q ₃ (-) niezadowolony z siebie
„Niech Bóg spełni moje życzenie! Oby się zgodził mnie zmiążdżyć i przejął pasmo dni moich! Przez to już będę miał ulgę ucieczę się w mojej udręce że nie wzgardziłem słowami Świętego” (PSSiNT, s. 542).	O (+) stanowczy, bojaźliwy, niepewny siebie, lękliwy
„Nie ustępuję wam w niczym. Lecz mówić chcę z Wszchemogącym, bronić się będę u Boga. Bo wy zmyślicie oszustwa, lekarze nic nie warcą. Gdybyście chcieli zamilknąć byłby to znak roztropności” (PSSiNT, s. 546).	Q ₁ (+) samodzielny w myśleniu i postępowaniu
„On i prawym zamknie usta, mam słuszność, a winnym mnie uzna. Czym czysty? Nie znam siebie, potępiam swe własne życie” (PSSiNT, s. 544).	M (+) niekonwencjonalny w sposobie rozumowania
„Lecz ja wiem: Wybawca mój żyje, na ziemi wystąpi jako ostatni. Potem me szczątki skórą odzieją i ciałem swym Boga zobaczę. To właśnie ja Go zobaczę, moje oczy ujrzą, nie kto inny; moje nerki już mdleją z tęsknoty” (PSSiNT, s. 544).	E (+) dominujący, pewny siebie
„Na życie Boga, co nie dał mi prawa, na Wszchemogącego, co poi goryczą, dopóki mam oddech w sobie, a w nozdrzach mam Boże tchnienie, usta moje nie wyrażają się podle, nie wyrwie się słowo podstępne” (PSSiNT, s. 555).	N (+) prostolinijny, powściągliwy, emocjonalny
„Wiedźcie, że Bóg mnie pognebił, swe sieci rozstawił wokoło. Gdy krzyknę: »Gwałt!« – nie ma echa. Ratunku! – ja nie mam prawa. Drogę mi zamknął – nie przejdę; na ścieżkach ciemności roztoczył. Pozbawił mnie całkiem godności, koronę zerwał mi z głowy, wszystko poburzył. Odchodzę. Nadzieję mi podciął jak drzewo” (PSSiNT, s. 550).	Q ₄ (-) wysokie napięcie ergiczne – rozdrażniony, zaniepokojony
„Hiob jeszcze głos zabrał, i rzekł: Na życie Boga, co nie dał mi prawa, Na Wszchemogącego, co poi goryczą dopóki mam oddech w sobie, a w nozdrzach mam Boże tchnienie usta moje nie wyrażają się podle nie wyrwie się słowo podstępne” (PSSiNT, s. 555).	Q ₂ (+) samodzielny w działaniu
„Pouczam was o Bożej mocy, niczego nie taję o Wszchemocnym. Wy już to wszystko widzicie, więc po cóż jałowe spory” (PSSiNT, s. 555).	L (-) otwarty, łatwo się dostosowuje
„Drogę wyznaczam przewodzę, przebywam jak król wśród żołnierzy, jak ktoś, kto smutnych pociesza” (PSSiNT, s. 537).	F (+) trzeźwość umysłu
„Zgnębiony duch – minęły dni tylko grób mi pozostaje” (PSSiNT, s. 549).	H (-) mało odporny na zagrożenia, zahamowany
„Nie dałem, by język mój grzeszył, ni miotał na drugich przekleństwa” (PSSiNT, s. 559).	G (+) sumienny, odpowiedzialny
„I Pan przywrócił Hioba do dawnego stanu, gdyż modlił się on za swoich przyjaciół” (PSSiNT, s. 567).	A (+) chętny do współpracy, serdeczny

OMÓWIENIE

Konfrontacja treści obu kolumn tabeli 2 („Opis z Księgi Hioba” i „Czynnik osobowościowy – interpretacja”) wykazała u cierpiącego Hioba obecność czynników osobowościowych w następujących wymiarach: I (+) – wrażliwy, wymagający względem siebie; C (+) – ulegający uczuciom; B (+) posiadający wysoką inteligencję; Q₃ (–) – niezadowolony z siebie; O (+) – stanowczy, bojaźliwy, niepewny siebie, lękliwy; Q₁ (+) – samodzielny w myśleniu i postępowaniu; M (+) niekonwencjonalny w sposobie rozumowania; E (+) – dominujący, pewny siebie; N (+) – prostolinijny, powściągliwy emocjonalnie; Q₄ (–) – posiadający wysokie napięcie ergiczne, rozdrażniony, zaniepokojony; Q₂ (+) – samodzielny w działaniu; L (–) – otwarty, łatwo dostosowujący się; F (+) – posiadający trzeźwość umysłu; H (–) – mało odporny na zagrożenia, zahamowany; G (+) – sumienny, odpowiedzialny; A (+) – chętny do współpracy, serdeczny. Zestawienie wszystkich 16 czynników w ich nakreślonych wymiarach wyznacza profil struktury osobowościowej cierpiącego Hioba.

WNIOSKI

Analiza tekstu Księgi Hioba wykazała u cierpiącego Hioba obecność wszystkich 16 czynników osobowościowych Cattella.

W cierpieniu Hioba czynniki te uaktywniły się tworząc indywidualną strukturę osobowościową ukazując jej wymiar: zwątpienia [Q₃ (–); H (–); O (+); M (+)] oraz niepewności [Q₄ (+); I (+)] z jednoczesną stabilizacją [B (+); C (+); Q₁ (+); E (+); N (+); Q₂ (+); L (–); G (+)] i zdolnością do komunikacji [F (+); A (+)].

PODSUMOWANIE

Wydaje się, że pouczenia dydaktyczno-moralizatorskie Księgi Hioba zawdzięczają swą siłę przede wszystkim strukturze osobowościowej nieznanego jej autora. Była ona zapewne silnie zbliżona do struktury osobowościowej samego Hioba, którego historia warła na autorze tak silne wrażenie. Możliwość nakreślenia struktury osobowościowej biblijnego bohatera przybliży współcześnie żyjącym realne cierpienie tego człowieka. Jego poruszające doświadczenia zmagania z losem nie są obce współcześnie cierpiącym ludziom.

Treść Księgi Hioba (586 roku p.n.e.) może być inspiracją dla współczesnych medyków (lekarzy, pielęgniarek, położnych, ratowników medycznych) do refleksji nad osobowością powierzonego im pacjenta a także własną. Takie podejście umożliwi ukierunkowanie własnej struktury osobowościowej na strukturę osobowościową pacjenta, co pozwoli wytworzyć właściwą z nim relację. Indywidualna relacja z chorym daje realną nadzieję na optymalne postępowanie względem cierpiącego człowieka.

PISMIENNICTWO

- [1] Ortenburger D, Szerla M, The Problem of Disability in the Course of Chronic Pain Syndrome Seen from the Perspective of a Physician's and a Psychologist's Perspectives. In: Biopsychosocial Aspects of Health and Disease Press, Vol. 1. Ed. K Janowski, S Steuden. Wydawnictwo CPPP Scientific, Lublin 2009; 139–145.
- [2] Hilgier M. O bólu do bólu. Niedokończona rozmowa. Wydawnictwo Lekarskie PWN, Warszawa 2008.
- [3] Encyklopedia Bietyki. Personalizm chrześcijański Głos Kościoła. Red. A Muszala. Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne POLEWEN, Radom 2005.
- [4] Encyklopedia biblijna. Red. PJ Achtemeier. Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 1999; 580–584.
- [5] Kerschensteiner G. Das Grundaxion des Budensprozesses, Berlin 1917.
- [6] Kosztołowicz M. Pojęcie aksjomatu w dydaktyce na przykładzie aksjomatu dydaktycznego Kerschensteina. W: Terazniejszość i przyszłość badań pedagogicznych na tle zmian w edukacji. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Wydział Zamiejscowy w Piotrkowie Trybunalskim, Piotrków Trybunalski 1993, 216–222.
- [7] Oleś P. Wprowadzenie do psychologii osobowości. Scholar, Warszawa 2005.
- [8] Kucharski T. Wprowadzenie do kwestionariusza 16 PF–5, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- [9] Wirth RJ, Edwards MC. Item factor analysis: Current approaches and future directions. Psychol Meth 2007, 12: 58–79.
- [10] Revelle W. Personality structure and measurement: The contributions of Raymond Cattell. Br J Psych 2009; 100: 253–257.
- [11] Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia (wyd. IV). Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1984.

Adres do korespondencji:

Małgorzata Szerla
e-mail: szerla@wp.pl
tel. 603 398 391